

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού,
καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική
άδεια του εκδότη.

Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων
Βιβλιοθήκη: Θεσμοί και Μεταρρυθμίσεις
Επιστημονική Επιμέλεια: Θωδωρής Πελαγίδης

4. Θωδωρής Πελαγίδης και Μιχάλης Μητσόπουλος,
*Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας: Η Προσοδοθηρία
και οι Μεταρρυθμίσεις*

Εικόνα Εξωφύλλου: Τοιχογραφία του Diego Rivera όπου απεικονίζεται
η ελίτ εντός των τειχών να προστατεύει τα συμφέροντά
της κρατώντας σε υποταγή τους μη προνομιούχους.

ISBN: 960 - 02 - 1965 - 6

Copyright 2006 © Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-38.22.496, 210-38.38.020 - Fax: 210-38.09.150

Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία
ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗΣ Α.Ε.
Τηλ.: 210-24.03.850 - Fax: 210-24.03.852

ΚΕΝΤΡΟ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας

Η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις

Θωδωρής Πελαγίδης - Μιχάλης Μητσόπουλος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΑΘΗΝΑ 2006

Η εμπλοκή της ανάπτυξης και ο ρόλος του μεταρρυθμιστή «επιχειρηματία πολιτικής»⁸¹

3.1 Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι στην Ελλάδα σήμερα, παρά τις υψηλές εισροές κοινοτικών πόρων, παρατηρείται περιορισμένο αναπτυξιακό αποτέλεσμα. Κυβερνητικοί, δημόσιοι αλλά και ιδιωτικοί οργανισμοί και φορείς, παρουσιάζουν το κοινό χαρακτηριστικό της μειωμένης αποτελεσματικότητας, τόσο ως προς την αξιοποίηση των πόρων όσο και προς την επίτευξη αναπτυξιακών στόχων.

Η υλοποίηση των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ΚΠΣ) έκανε ιδιαίτερα φανερή την παραπάνω διαπίστωση με την απουσία συγκροτημένου στρατηγικού σχεδιασμού στον προγραμματισμό των δράσεων, τόσο στο εθνικό, όσο και στο περιφερειακό σκέλος, με τις οργανωτικές και θεσμικές αδυναμίες σε επίπεδο εκτέλεσης και αξιολόγησης των έργων οι οποίες δημιούργησαν προβλήματα προγραμματισμού, μειωμένης απορρόφησης σε επιμέρους τομείς και αναποτελεσματικότητας. Το ίδιο έντονη ήταν επίσης η απουσία τεχνικής και οργανωτικής υποδομής των περιφερειακών συμβουλίων, η

81. Σε συνεργασία με τον Άρη Αλεξόπουλο, Λέκτορα στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ευχαριστίες απευθύνονται στον Γ. Τσεμπελή για επισημάνσεις και σχετικές συζητήσεις κατά τη διάρκεια συγγραφής του κειμένου αυτού, το οποίο έχει προδημοσιευθεί σε προγενέστερη μορφή στο *Τάσεις*, 21, 2002.

απουσία καλά οργανωμένων αναπτυξιακών εταιριών ή άλλων εξειδικευμένων φορέων ικανών να διαχειριστούν κατάλληλα τους κοινοτικούς πόρους, η κακή εσωτερική λειτουργία των σχετικών ομάδων εργασίας, καθώς, επίσης, και η τεχνική και οργανωτική ανεπάρκεια των επιτροπών παρακολούθησης των έργων. Η δομημένη σπατάλη πόρων και ανθρώπινου δυναμικού, αποτέλεσμα ακόμη έλλειψης καινοτόμων ιδεών και πολιτικών, κοινωνικής συναίνεσης καθώς και θεσμικών και οργανωτικών αδυναμιών, συνεχίζει να αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό, ενώ και η εσωτερική λειτουργία ομάδων και φορέων εξακολουθεί σε πολλές περιπτώσεις να έχει ακόμη και σήμερα χαρακτήρα περισσότερο «συγκρουσιακό» παρά «συνεργατικό», αποτέλεσμα πάντως της προσοδοθηρικής φύσης του ΚΠΣ.

Η χαμηλή αποδοτικότητα και η άνιση κατανομή κόστους και οφέλους ανάμεσα στα οικονομικά υποκείμενα χαρακτηρίζει το ελληνικό αναπτυξιακό σύστημα, το οποίο, παρά τις τωνατικές ενέσεις του ΚΠΣ, συνεχίζει να παρουσιάζει υψηλό κόστος και χαμηλή απόδοση. Με κοινοτικές εισροές γύρω στο 4% του ΑΕΠ, ο ρυθμός ανάπτυξης παραμένει καθηλωμένος στο 3-4% περίπου, ενώ η έμφαση στα κατασκευαστικά έργα έως την ολυμπιακή χρονιά (2004), φαίνεται ότι έφερε σε δεύτερη μοίρα τις προτεραιότητες της κοινωνίας της πληροφορίας, την E&A, τη δημιουργία τεχνολόγων ή πάρκων, τη στροφή σε ένα περισσότερο αποκεντρωμένο αναπτυξιακό μοντέλο με εκμετάλλευση και των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της υπαίθρου.

Το περιορισμένο αναπτυξιακό αποτέλεσμα κάνει επιτακτική την αναζήτηση των αιτιών εκείνων που είναι υπεύθυνες για τις στρεβλώσεις και το περιορισμένο αναπτυξιακό αποτέλεσμα του συστήματος, οι οποίες τελικά εμποδίζουν τη δημιουργία προϋποθέσεων ουσιαστικής και ταχύρυθμης αναπτύ-

ξιακής απογείωσης. Η «αναπτυξιακή εμπλοκή», ως αποτέλεσμα, τείνει να αποτελέσει και σήμερα μόνιμη τροχοπέδη στην περαιτέρω αύξηση του εθνικού προϊόντος η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί με τη διεύρυνση της προσφοράς, την πρόσκτηση της τεχνολογικής προόδου, τη μεταρρυθμιστική αναδιάρθρωση της παραγωγής και την αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται πλευρές της εμπλοκής της ανάπτυξης στην Ελλάδα που έχουν να κάνουν με το επίπεδο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού ο οποίος παρουσιάζει ένδεια καινοτομικών μεταρρυθμιστικών πολιτικών και συναινετικών στόχων.

3.2 Η εμπλοκή της ανάπτυξης και οι ανθρώπινες συμπεριφορές

«Αναπτυξιακή εμπλοκή» παρατηρείται όταν ομάδες εργασίας, ιδιωτικοί και δημόσιοι οργανισμοί και φορείς, αντί να λειτουργούν υπό συνθήκες περιβάλλοντος συνεργασίας, ομαδικότητας και άμιλλας, αντιθέτως λειτουργούν υπό συνθήκες διαρκών και έντονων εσωτερικών προστριβών ή προστριβών μεταξύ τους, με αδυναμία αποτελεσματικής επικοινωνίας και συνεργασίας, «διαχέοντας» συνθήκες έντασης, αναποτελεσματικότητας και αβεβαιότητας. Σύμφωνα με την άποψη του Argyris, οι ρίζες τέτοιας φύσης προβλημάτων εντοπίζονται στη λεγόμενη «αμυντική συμπεριφορά».⁸² Πρόκειται για αμυντικούς μηχανισμούς δράσης που ενεργοποιούνται όταν τα άτομα βρεθούν σε συνθήκες απειλής ή αμηχανίας, αντιμετωπίζοντας το «καινούργιο». Ειδικότερα, όταν το άτομο βρεθεί

82. Βλ. C. Argyris (1993), *Knowledge for Action*, San Francisco: Jossey Bass.

σε μια τέτοια κατάσταση όπου αισθάνεται ότι απειλείται προσωπικά, τότε προσπαθεί να παρακάμψει το «πρόβλημα» που του προκαλεί ανασφάλεια γι' αυτό και αρνείται να το προσεγγίσει και να το κατανοήσει. Είναι το ένστικτο της «αυτοσυντήρησης» που οδηγεί την πλειοψηφία των ανθρώπων σε επιλογές με μειωμένο ρίσκο [risk aversion]. Έτσι, προτιμούν το σίγουρο «μίζερο» παρόν από το αβέβαιο πλην όμως καλύτερο μέλλον. Αυτοί οι τύποι συμπεριφοράς [behavioural patterns], έχοντας αμυντικό προσανατολισμό, μπλοκάρουν τις αποφάσεις από το διαδικαστικό σκέλος ακόμη, ώστε είτε παρατηρείται αδυναμία λήψης αποφάσεων είτε οι διαδικασίες –και τα έργα/αποτελέσματα– μένουν ημιτελή. Οι αμυντικές αυτές συμπεριφορές, οι οποίες στην ουσία αποτελούν αντίσταση στο «καινούργιο», παρατηρούνται τόσο σε μικρο-επίπεδο (π.χ. ομάδες εργασίας, επιχειρήσεις κ.λπ.), όσο και στο επίπεδο των διασυνδέσεων διαφόρων –ιδιωτικών ή δημοσίων– φορέων μεταξύ τους, διαχέοντας την αβεβαιότητα, ενθαρρύνοντας την επιρροή των ομάδων πίεσης που έχουν στόχο τη διατήρηση του status quo, εδραιώνοντας τις διαμάχες και, τελικώς, την «αναπτυξιακή εμπλοκή».

Η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει αξιοσημείωτες ιδιαιτερότητες, σύμφωνα πάντοτε με την ίδια ερμηνευτική σχολή εκτός των ανωτέρω χαρακτηριστικών, απουσιάζουν ο ανοιχτός, ειλικρινής και ελεύθερος διάλογος, η συμμετρική παροχή βαθμών ελευθερίας σε όλους για να εκφράσουν τις απόψεις τους χωρίς κανενός είδους καταναγκασμό, ενώ στη θέση αυτών παρατηρείται εντόνως η συναλλακτική σχέση και η στρεβλή, τελικά, επικοινωνία. Η τελευταία καταλήγει στην Ελλάδα σε απλή κυκλοφορία προτάσεων και ισχυρισμών. Έτσι, τα άτομα που συμμετέχουν σε μια ομάδα εργασίας ή έναν δημόσιο ή ιδιωτικό οργανισμό, δεν βιώνουν την καθημερινή πραγματικότητα. Απλώς αρχειοθετούν πληροφορίες χωρίς να «μα-

θαίνουν κάνοντας» [learning by doing], ώστε να χρησιμοποιούν την προκύπτουσα γνώση για τη διαχείριση του αύριο. Έτσι, δεν δημιουργείται συσσωρευμένη γνώση, δηλαδή ένα πλαίσιο πάνω στο οποίο να προστίθεται κάθε τόσο η καθημερινότητα και η καθημερινή δράση (γνωσιακή συσσώρευση). Απουσιάζουν οι σταθεροί και μονοσήμαντοι δείκτες, οι «ενιαίες κατηγορίες», η σταθερότητα των θεσμικο-οργανωτικών και συμπεριφορικών στοιχείων και οι επιχειρησιακές βεβαιότητες.

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, σύμφωνα με τον Καραποστόλη, δεν είναι απλά φαινόμενα δυσλειτουργίας ώστε με κατάλληλες τεχνικές επικοινωνίας να διορθωθούν.⁸³ Είναι «κοινωνικές χειρονομίες» επειδή βασίζονται στις γνωστές –ελληνικές έως ένα σημείο– συνθήκες της ατυπίας, της αβεβαιότητας, του φθόνου, της ασάφειας και της ανασφάλειας. Οι προστριβές στην Ελλάδα άγονται από αισθήματα της στιγμής, από παρορμήσεις, καχυποψία και δυσπιστίες, γι' αυτό και έχουν «αμυντικό χαρακτήρα», ενώ οι αντιδράσεις των ατόμων είναι περισσότερο παρορμητικές παρά λελογισμένες, με στόχο το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Διατηρούν και προάγουν την ένταση, αντικαθρεπτίζουν τελικά τη νευρικότητα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Έτσι, η συνεχής διέγερση, η υστερία σε όλες τις προσπάθειες συμβίωσης και επικοινωνίας χαρακτηρίζει την ψυχοσύνθεση του οικονομικού και κοινωνικού υποκειμένου στην Ελλάδα σήμερα.

Την ξέφρενη, μοναχική, ιδιόμορφη, αλλά και αντιφατική αυτή πορεία ιδιώτευσης του Έλληνα διαπιστώνει και αποδέχεται και ο Τσουκαλάς.⁸⁴ Ο Έλληνας ιδιώτης κάτω από την

83. Βλ. Β. Καραποστόλης (1987), *Συμβίωση και Επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Γνώση.

84. Βλ. Κ. Τσουκαλάς (1993), «Τζαμπατζήδες στη Χώρα των Θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1. Επίσης, τροποποιημένο: Κ.

ανυπαρξία ικανών συλλογικών ιδεωδών-κινήτρων στην ελληνική κοινωνία και χωρίς την κυριαρχία των βεμπεριανών προτύπων οργάνωσης στο αναξιόπιστο ελληνικό κράτος, υιοθετεί προσωπικούς κανόνες και καταφεύγει σε ατομικές στρατηγικές υπερπήδησης των εμποδίων της καθημερινότητας. Η μειωμένη αξιοπιστία στη δέσμευση των φορέων λήψης αποφάσεων αποτελεί το κύριο στοιχείο και αρνητικό χαρακτηριστικό του ελληνικού κράτους. Σε αυτή τη διαπίστωση καταλήγουν και οι Παπούλιας και Τσούκας, όπως και ο Κολλίντζας.⁸⁵ Τέλος, κοινωνιολόγοι όπως ο Ν. Μουζέλης (μέσα από την τακτική αρθρογραφία του στο *Βήμα της Κυριακής*),⁸⁶ επιμένουν πως το ζήτημα του λαϊκισμού και των πελατειακών σχέσεων στην πολιτική αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά του ελληνικού συστήματος και της ελληνικής νοοτροπίας που εμποδίζουν τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και την ανάδειξή του σε αξιόπιστο ρυθμιστή της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής, διαγωνίζοντας, έτσι, την υπανάπτυξη.

3.3 Κριτική των υπάρχουσών αντιλήψεων για τις όψεις εμπλοκής της ανάπτυξης

Θεωρούμε ότι οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της συμπεριφοράς αποτελούν περισσότερο ταυτολογικές παρά ερ-

Tsoukalas (1995), "Free-Riders in the Wonderland", στο D. Constan and T. Stavrou (eds), *Greece Prepares for the 21st Century*, Baltimore: J. Hopkins University Press.

85. Βλ. Τ. Κολλίντζας (2000), *Η Αδράνεια του Status Quo*, Αθήνα: Κριτική, και Δ. Παπούλιας και Χ. Τσούκας (1998), *Κατευθύνσεις για τη Μεταρρύθμιση του Κράτους*, Αθήνα: Καστανιώτης.

86. Τα άρθρα αυτά συγκεντρώνονται στο Ν. Μουζέλης, «Γιατί Αποτυγχάνουν οι Μεταρρυθμίσεις: το Κράτος και το Κομματικό Φουτιπόλ», στο Θ. Πελαγίδης, επιμ. (2005), *Η Εμπλοκή των Μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα*, ό.π.

μηνευτικές απόπειρες του φαινομένου της εμπλοκής. Χαρακτηρίζονται από επαναδιατύπωση, με διαφορετικά λόγια, των συμπτωμάτων της εμπλοκής· δεν είναι αναλύσεις που επιχειρούν να αναδείξουν τις αιτίες της. Ούτε δεχόμαστε ότι η φύση της συμπεριφοράς των Ελλήνων είναι αυτή που παρουσιάζει ιδιαιτερότητες οι οποίες καθλώνουν και οδηγούν στην «αναπτυξιακή εμπλοκή». Τα δομικά θεσμικά χαρακτηριστικά στα οποία εντάσσονται οι δρώντες, είναι, μεταξύ άλλων, αυτά τα οποία προσδιορίζουν την ποιότητα των συμπεριφορών. Οι όψεις υπανάπτυξης του ελληνικού πολιτικού συστήματος είναι πράγματι γεγονός αδιαμφισβήτητο και αποτελούν κεντρική αιτία της εμπλοκής. Ωστόσο, πολλά από τα προβλήματα της εμπλοκής δεν συνιστούν ιδιαιτερότητες –μόνο– του ελληνικού κράτους, αλλά αποτελούν αποτύπωση ενός γενικού διεθνούς προβλήματος στην προώθηση καινοτομιών και μεταρρυθμίσεων στα σύγχρονα δημοκρατικά συστήματα διακυβέρνησης, όπου οι κυβερνήσεις αδυνατούν σε μεγάλο βαθμό να δεσμεύσουν με τις αποφάσεις τους τις επόμενες. Έτσι, οι αποφάσεις και οι πολιτικές δεν εφαρμόζονται και δεν ολοκληρώνονται.⁸⁷ Με αυτή την αφετηρία θα επιχειρήσουμε να επανατοποθετήσουμε το ζήτημα της «αναπτυξιακής εμπλοκής» υιοθετώντας το αναλυτικό πλαίσιο του νεοθεσμισμού, όπου ορθολογικά δρώντα υποκείμενα επιδιώκουν τους στόχους τους μέσα από μια διαρκή αλληλεπίδραση και κάτω από τυπικούς και άτυπους θεσμικούς περιορισμούς.⁸⁸

Σε αναλογία με τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της «συμπεριφοράς», και ο νεοθεσμισμός αποδέχεται ότι στο

87. Βλ. G. Majone (1997), *Regulating Europe*, London: Routledge.

88. Βλ. D. North (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press. Στα ελληνικά: D. North (2006) *Θεσμοί, Θεσμική Αλλαγή και Οικονομική Επίδοση*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήσης.

πλαίσιο της ορθολογικής συμπεριφοράς των οικονομικών υποκειμένων η κυρίαρχη τάση είναι προς την αποφυγή «επιλογών υψηλού ρίσκου» [risk aversion], παρά το γεγονός ότι αυτού του είδους οι επιλογές μπορεί να οδηγήσουν ενδεχομένως σε πολλαπλάσια οφέλη.⁸⁹ Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι η επένδυση είναι από τη φύση της «υψηλού ρίσκου», καθώς αναμένεται να αποδώσει μόνο στο μέλλον, οδηγεί σε αναζήτηση κινήτρων και θεσμικών λύσεων για την ενθάρρυνση ανάληψης τέτοιων δραστηριοτήτων. Σε αντίθετη περίπτωση, οι κοινωνίες υποφέρουν από υποεπένδυση. Παρά τις θεωρητικές «παροτρύνσεις», στον πραγματικό κόσμο δεν έχει εμφανιστεί μια ασφαλιστική αγορά, που να εξασφαλίζει με επάρκεια τις συνθήκες που οι ορθολογικά δρώντες θα κάνουν επιλογές με ελάχιστο ρίσκο. Σε αυτούς που πιστεύουν ότι μπορεί να υπάρξει μια τέτοια αγορά, η αντίρρηση μας στηρίζεται στα επιχειρήματα των «οικονομικών της πληροφορίας» [information economics], ότι η αγορά θα έχει εγγενείς ατέλειες, με κυριότερη την ασυμμετρία στην πληροφόρηση. Σε αυτές τις συνθήκες ενδημεί πάντοτε το κίνητρο για τον ασφαλισμένο να επιχειρήσει να εισπράξει το εγγυημένο εισόδημα από τον ασφαλιστή, ακόμη και όταν δεν το δικαιούται παραπλανώντας τον [moral hazard].

Την ίδια στιγμή, επειδή ο ασφαλιστής δεν μπορεί να είναι ποτέ σίγουρος εάν ο ασφαλισμένος είναι ένας τίμιος παίκτης [adverse selection], αυξάνει το τίμημα του ασφάλιστρου και αρνείται να αναλάβει την κάλυψη όλου του ρίσκου, με αποτέλεσμα κάποιοι να μένουν ανασφάλιστοι και το ρίσκο για κάποιες δραστηριότητες υψηλού κινδύνου να είναι ανεπαρκώς καλυμμένο. Συνολικά, ο ισχυρισμός μας είναι ότι ο μηχανι-

89. Βλ. P. Milgrom and J. Roberts (1992), *Economics, Organization and Management*, US: Prentice Hall.

σμός των τιμών χωρίς άλλες θεσμικές διευθετήσεις δεν μπορεί από μόνος του να διαχειριστεί αποτελεσματικά την ελαχιστοποίηση του ρίσκου στις ανθρώπινες λειτουργίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις.

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί κανείς ότι δύναται να υπάρξει ένα ασφαλιστικό συμβόλαιο για κάθε εμπλεκόμενο που να μπορεί να τον καλύψει για κάθε μελλοντική απόκλιση από τα αναμενόμενα αποτελέσματα, ώστε να ενθαρρυνθεί η συμμετοχή του σε ένα αναπτυξιακό επενδυτικό πρόγραμμα; Η επένδυση συνοδεύεται πάντοτε από ένα πλέγμα μεταρρυθμίσεων με διαφοροποιημένες δράσεις και πολλαπλές επιπτώσεις στο σύνολο των οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών. Σε αυτή την περίπτωση, η εγγύηση ενός τέτοιου συμβολαίου δεν μπορεί να καλυφθεί και δεν έχει καλυφθεί ως τώρα αποτελεσματικά από καμία ασφαλιστική αγορά. Απαιτείται η εμπλοκή στο παιχνίδι αξιόπιστων δημόσιων θεσμικών παραγόντων.

Πολλοί θεωρητικοί, από την εποχή του Thomas Hobbes και της πρότασης του για την αναγκαιότητα της θεσμοποίησης του «Λεβιάθαν» ως μονοπωλιακού μηχανισμού βίαιης τιθάσευσης των ιδιοτελών ατομικών επιδιώξεων με σκοπό την κοινωνική συνύπαρξη, έχουν επιχειρήσει να αναδείξουν την ατομική ορθολογική συμπεριφορά ως εγγενή αδυναμία που αποτρέπει τους δρώντες από το να επιδιώξουν –από κοινού– πολιτικές που τους αποδίδουν μέγιστο όφελος και τους «καταδικάζει» στην αποδοχή του υποδεέστερου, μίζερου status quo. Η περίπτωση αυτή έχει γίνει γνωστή στη σύγχρονη βιβλιογραφία ως το «δίλημμα του φυλακισμένου».⁹⁰ Το «δίλημμα του φυλα-

90. Ο όρος και η ιστορία οφείλεται στον A. Tucker (1950), "A Two-Person Dilemma", Mimeo, Stanford University, και έλαβε την τελική του μορφή στη θεωρία παιγνίων από τον M. M. Flood (1952), "Some Experimental Games",

κισμένους» είναι, όμως, μόνο η μία περίπτωση που μπορεί να έχουμε αποτυχία συλλογικής κινητοποίησης και συνεργασίας που να οδηγεί στην επίτευξη του βέλτιστου αποτελέσματος για τους συμμετέχοντες. Ο εγωισμός και η έλλειψη εμπιστοσύνης ως ατομικές συμπεριφορές εμποδίζουν, πράγματι, τα άτομα να δράσουν συλλογικά για το κοινό καλό. Τι γίνεται, όμως, αν το «κοινό καλό» δεν είναι το ίδιο για όλους τους συμμετέχοντες; Με άλλα λόγια, τι γίνεται όταν υπάρχουν περισσότερα του ενός «κοινά καλά» από τη συνεργασία των δρώντων με διαφοροποιημένες επιπτώσεις στην ευημερία τους;

Στην θεωρία παιγνίων αυτό εντάσσεται στα παίγνια πολλαπλών ισορροπιών όπου η συνεργασία είναι πάντα προτιμητέα από τους παίκτες σε σχέση με τις ατομικές στρατηγικές, αλλά ο κάθε παίκτης θα ήθελε τη συνεργασία που οδηγεί στο δικό του μέγιστο όφελος. Συνήθως, προσομοιάζεται με την πε-

Research Memorandum RM-789, Santa Monica, Calif.: RAND Corporation (οφείλουμε αυτή τη βιβλιογραφική παραπομπή στον Τσεμπελή (2004) [1990], *ό.π.* σελ. 91). Εφαρμογές του διλήμματος και συζήτηση για το ξεπέραςμα της ιδιοτελούς συμπεριφοράς, βλ. M. Olson, *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, *ό.π.* Επίσης, βλ. M. Taylor, *Anarchy and Cooperation*, NY: Wiley, 1976. Επίσης, R. Axelrod (1984), *The Evolution of Cooperation*, London: Basic Books. Ακόμη, R. Hardin (1982), *Collective Action*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, και K. Shepsle and M. Bonchek (1997), *Analyzing Politics: Rationality, Behavior, and Institutions*, NY: Norton. Στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Γ. Τσεμπελής (1984), «Κυβέρνηση, Αντιπολίτευση και 'Δόλημα Φυλακισμένου'», στο Ν. Διαμαντούρος, Π. Κιτρομηλίδης και Γ. Μαυρογορδάτος, επιμ., *Οι Εκλογές του 1981*, Αθήνα: Εστία. Επίσης, βλ. Κ. Τσουκαλάς (1993), «Τζαμπατζήδες στη Χώρα των Θανάτων», *ό.π.*, και Γ. Τσεμπελής (2004) [1990], *Εμφωλευμένα Παίγνια: Η Ορθολογική Επιλογή στη Συγκριτική Πολιτική*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, όπως και Σ. Καλύβας (1997), «Ορθολογική Επιλογή και Συγκριτική Πολιτική», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 10, και Τ. Κολλίντζας (2000), *Η Αδράνεια του Status Quo*, Αθήνα: Κριτική. Τέλος, βλ. και Δ. Παπούλιας και Χ. Τσούκας (1998), *Κατευθύνσεις για τη Μεταρρύθμιση του Κράτους*, Αθήνα: Καστανιώτης.

ρίπτωση όπου ένα ζευγάρι θέλει να πάει μαζί διακοπές. Ενώ σε καμία περίπτωση δεν θέλουν χωριστές διακοπές, ο ένας/η μία επιθυμεί να πάνε στο βουνό και ο άλλος/η άλλη στη θάλασσα [battle of the sexes]. Η κοινή δράση έχει διαφορετικές αναδιανεμητικές επιπτώσεις στους συμμετέχοντες. Εδώ δεν αρκεί η θεσμική εξασφάλιση της εμπιστοσύνης για τη διατήρηση της συνεργασίας, όπως προτείνεται στην περίπτωση του βέλτιστου ξεπεράσματος του «διλήμματος του φυλακισμένου». Δεν φτάνουν μόνο οι αξιόπιστοι μηχανισμοί εγγύησης για να αποφευχθούν οι ιδιαίτερες, αποκλίνουσες συμπεριφορές ή «αποφάσεις» ώστε οι συλλογικά δρώντες να σεβαστούν τη συμφωνία και έτσι να δρέψουν και οι δύο τους καρπούς του «κοινού καλού». Η λύση που μπορεί να δοθεί διευκολύνεται από το εάν το ζευγάρι επιθυμεί να έχει μια σταθερή μόνιμη σχέση. Σε αυτή την περίπτωση μπορεί να λειτουργήσει ο επιμερισμός των αναδιανεμητικών επιπτώσεων από τη συνεργασία, που μεταφράζεται σε: όσες φορές στο βουνό άλλες τόσες στη θάλασσα. Έτσι όλοι είναι ικανοποιημένοι και ενισχύεται παραπέρα η σταθερότητα της σχέσης. Το κλειδί στη λύση είναι η σταθερότητα στη σχέση. Εάν για κάποιο λόγο η εναλλαγή διακοπεί και ο μηχανισμός εξασφάλισης της δικαιοσύνης κατανομής των μελλοντικών ωφελειών διαρραγεί, τότε μέσω της αντίστροφης συλλογιστικής οι παίκτες μας μπορεί να οδηγήσουν τη συνεργασία σε κατάρρευση (επαναλαμβανόμενα παίγνια ορισμένου χρόνου). Σε συνθήκες αβεβαιότητας οι παίκτες γίνονται κοντόφθαλμοι και προτιμούν τα άμεσα κέρδη από τα απώτερα, όποτε επιμένουν στην άμεση πρόωθηση της δικής τους καλύτερης λύσης, πρακτική η οποία οδηγεί στην αύξηση της πιθανότητας της σύγκρουσης, στην εγκατάλειψη της διάθεσης για συμβιβασμό, αλλά και την πιθανή εμπλοκή σε ένα άλλο παίγνιο πολλαπλών ισορροπιών, αυτό του «δειλού» [chicken game], όπου οι δρώντες προτιμούν

το status quo (να μην πάνε διακοπές) από να συμβιβαστούν με την επιθυμία του συμπαίκτη τους για συγκεκριμένη συνεργασία. Για να αποφευχθεί το παραπάνω ενδεχόμενο πρέπει να προωθηθεί μια θεσμική διευθέτηση που να μειώνει την αβεβαιότητα για το μέλλον, να αμβλύνει τα αναδιανεμητικά χαρακτηριστικά των πολλαπλών ισορροπιών και να το μετατρέπει σε παίγνιο συντονισμού διασφάλισης [assurance] του διανεμητικού αποτελέσματος μέσα από επανακαθορισμό των προτιμήσεων των δρώντων.⁹¹

Με βάση την παραπάνω ανάλυση, οι αξιόπιστοι μηχανισμοί δεν αρκούν για να επιτευχθεί η αναπτυξιακή απεμπλοκή και να ακολουθηθεί η αναπτυξιακή πολιτική με το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Τα πράγματα είναι πιο σύνθετα καθώς απαιτείται συμφωνία για το είδος και τον ορισμό της ανάπτυξης: ανάπτυξη για ποιον, τι είδους και πόση. Στην περίπτωση αυτή, οι αναδιανεμητικές επιπτώσεις μιας πολιτικής δεν μπορούν να αγνοηθούν. Ακόμη και οι πολιτικές «μεγέθυνσης της πίτας», όπου όλων η ευημερία αυξάνεται (βέλτιστες κατά Pareto), έχουν έντονο αναδιανεμητικό περιεχόμενο που μπορεί να οδηγήσει στην κατάρρευση της συνεργασίας, όπως ακριβώς στο παίγνιο «της μάχης των δύο φύλων» που παρουσιάσαμε παραπάνω. Οι επιπτώσεις από την επιλογή μιας πολιτικής συνεργασίας ανάμεσα σε κοινωνικούς εταίρους πρέπει να είναι το αντικείμενο μιας δημοκρατικής πολιτικής διαδικασίας καθορισμού του περιεχομένου του στόχου, ώστε να έχει τις μικρότερες κατά το δυνατόν αναδιανεμητικές επιπτώσεις, όπου η μεγέθυνση της ευημερίας να είναι αρκετή ώστε να αποζημιωθούν και οι χαμένοι (κριτήριο Hicks-Kaldor).

91. Για μια συνοπτική περιγραφή των παιγνίων "assurance", "chicken", "battle of the sexes", βλ. A. Dixit and S. Skeath (1999), *Games of Strategy*, US: Norton και Γ. Τσεμετελής 2004 [1990], *Εμφωλευμένα Παίγνια*, 6.π.

Με άλλα λόγια, σε τελική ανάλυση το ζήτημα είναι πολιτικό. Προτού φτάσουμε στην τήρηση ενός κοινωνικού συμβολαίου απαιτείται η συγκρότησή του με την ενεργό συμμετοχή της πολιτικής και όχι με τον εξοβελισμό της ή την αντικατάστασή της απλώς από σταθερούς και αξιόπιστους κανόνες. Σε αυτή τη διαδικασία δεν χρειάζονται απλά διαιτητές και εγγυητές που θα θέσουν κανόνες στο παιχνίδι και θα περιορίσουν τις «ιδιαιτερότητες των συμπεριφορών», αλλά πολιτικές ηγεσίες που θα επενδύσουν χρόνο, κόπο και ενέργεια, ώστε να διαφοροποιήσουν την ευρύτερη δυνατή συναίνεση ανάμεσα σε διαφοροποιημένες και, καμιά φορά, αποκλίνουσες προτιμήσεις γύρω από την ανάπτυξη, δηλαδή γύρω από τον τελικό στόχο.

Τα εργαλεία που έχουν στη διάθεσή τους οι καινοτόμες προοδευτικές πολιτικές ηγεσίες ώστε να επιτύχουν συναίνεση για την ανατροπή του status quo και την απεμπλοκή, είναι η διαχείριση της γνώσης και της πληροφορίας ώστε να αποκαλυφθούν τα σημεία που οδηγούν σε κατά Pareto βέλτιστες νέες καταστάσεις. Αναδεικνύουν, όμως, παράλληλα και τις αναδιανεμητικές τους επιπτώσεις, καθώς κάποιιοι ευημερούν περισσότερο από άλλους. Οι αναδιανεμητικές επιπτώσεις δεν αφορούν, όμως, μόνο το περιεχόμενο και την κατάληξη της ανάπτυξης, αλλά συνδέονται και με τον τρόπο της πορείας προς τη νέα κατάσταση αφού υπάρχει, όπως προαναφέρθηκε, και ένα σημαντικό κόστος της μεταρρυθμιστικής προσαρμογής στη νέα, βέλτιστη κατάσταση. Πολλοί θα χρειαστεί να αλλάξουν επάγγελμα και τον τρόπο που παράγουν και καταναλώνουν. Όλα αυτά θα πρέπει να αναδειχθούν και να διοχετευθούν με πληροφόρηση στους εμπλεκόμενους. Ο κανόνας λήψης αποφάσεων στη διαδικασία αυτή πρέπει να είναι η ευρύτερη συναίνεση. Για να εξασφαλισθεί πρέπει να έχουν προβλεφθεί αποζημιώσεις και σχέδια ακριβοδίκαιης κατανομής, τόσο του κόστους όσο και του οφέλους της αναπτυξιακής πορείας. Δεν πρέπει να

Ξεχνάμε ότι η συνολική αλλαγή πυροδοτεί εκ των πραγμάτων αντίσταση από τους θιγόμενους. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει οι μεταρρυθμιστές να επεξεργασθούν ένα σχέδιο αποζημίωσης και ομαλής ένταξης των θιγόμενων στη νέα κατάσταση ώστε να εξασφαλιστεί η συναίνεση. Γίνεται κατανοητό ότι ένα κράτος απλώς «καλός διαιτητής» ή η διαιτησία των ανεξέλεγκτων κινήσεων της αγοράς μπορεί να αφήνουν εκτός παιχνιδιού, στο κοινωνικό και οικονομικό περιθώριο, τους μειονεκτούντες οικονομικά και κοινωνικά ή τους αποτυχόντες με αποτέλεσμα όχι μόνο την άδικη κατανομή του όποιου κόστους της μεταρρύθμισης, αλλά και τον εξοβελισμό εκείνης της μεταρρύθμισης που θα ευνοούσε όλους ή περισσότερους «παίκτες», με αποτέλεσμα τη διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής.

Το ότι έχουμε επεξεργαστεί, βέβαια, μια οικονομικά και πολιτικά εφικτή εναλλακτική αντιμετώπιση ενός προβλήματος δεν σημαίνει ότι αυτή η πρόταση είναι και αυτόματα αποδεκτή από τους «τελικούς αποδέκτες», αλλά και τους υπόλοιπους εμπλεκόμενους στην υλοποίηση. Κάθε νέα ιδέα χρειάζεται μια περίοδο ωρίμανσης, εν τω μεταξύ όμως μπορεί να πυροδοτήσει τόσο μεγάλη αντίδραση ώστε να γίνει πολιτικά ασύμφορη. Στην περίπτωση αυτή, η κατανομή της δύναμης υπέρ των μεταρρυθμιστών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (όσο πιο ισχυροί είναι στο πολιτικό σύστημα τόσο το καλύτερο) γίνεται καθοριστικός παράγοντας για την έκβαση του παιχνιδιού.

3.4 Πολιτικές απεμπλοκής

Θεωρούμε ότι η «δραστική αλλαγή», ως το αντίθετο των πολιτικών διαχείρισης ή των σταδιακών αναπροσαρμογών της παρούσας κατάστασης, μπορεί να συνιστά περισσότερο το επιτυχές αποτέλεσμα μιας καλά σχεδιασμένης στρατηγικής

ανατροπής του status quo από καινοτόμα συλλογικά και ατομικά υποκείμενα και λιγότερο προϊόν μιας σωρευτικής διαδικασίας μάθησης για τους παραγωγούς-διαχειριστές των δημοσίων πολιτικών.⁹² Μπορεί, ακόμη, πιο σπάνια, η «δραστική αλλαγή» να είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας καθολικής ex ante συναίνεσης για το ποιο είναι το πρόβλημα και για το πώς θα λυθεί από τους παραγωγούς και καταναλωτές της συγκεκριμένης δημόσιας πολιτικής.⁹³ Οι παράγοντες που μπορούν να πυροδοτήσουν την εκκίνηση (αναγκαίοι όχι όμως ικανοί) της διαδικασίας αναζήτησης νέων, καινοτόμων λύσεων είναι η καθολική και παγιωμένη ανεπάρκεια της ακολουθούμενης αναπτυξιακής στρατηγικής και η εμπρόθετη [purposeful] δράση ενός φορέα «επιχειρηματία πολιτικής» που επιχειρεί να προαγάγει καινοτόμες προτάσεις.

Για να κατανοηθεί καλύτερα ο ρόλος του «επιχειρηματία πολιτικής» στην παραγωγή δραστικών αλλαγών στο πεδίο των δημοσίων πολιτικών, ακολουθούμε την προσέγγιση του John Kingdon⁹⁴ ο οποίος, για αναλυτικούς λόγους, «αντιλαμβάνεται» τον χώρο παραγωγής πολιτικής ως χώρο που διαπερνάται από τρία «ρεύματα» [streams model].⁹⁵

- Το ρεύμα των προβλημάτων [problems]
- Το ρεύμα των εναλλακτικών πολιτικών [policy alternatives], και

92. "Radical change by learning". Βλ. J.S. Sabatier (1993), *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition*, US: Westview Press.

93. "Radical change by consensus". Βλ. A. Wildavsky (1987), "Choosing Preferences by Constructing Institutions: A Cultural Theory of Preferences", *American Political Science Review*, 81(1): 3-21.

94. J. Kingdon (1995), *Agendas, Alternatives and Public Policies*, NY: Longman.

95. Προσπερνάμε τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στον «ορθολογισμό» του H. Simon και τον «προσαρμοστικότητα» [incrementalism] του C. Lindblom.

- Το ρεύμα της πολιτικής αντιπαράθεσης [politics].

Σύμφωνα με την προσέγγιση του Kingdon, ενώ κάθε ρεύμα έχει τη δική του δυναμική, η αλλαγή προκύπτει όταν επίκαιρα προβλήματα παντρευτούν με λύσεις που παράγονται από τον χώρο των ειδικών και στηρίζονται από κυρίαρχους πολιτικούς σχηματισμούς [winning coalitions]. Το γεγονός της πιθανής διασταύρωσης των δύο από τα τρία ρεύματα δεν προεξοφλεί την υιοθέτηση της αλλαγής, αλλά είναι απλά ένα «παράθυρο ευκαιρίας». Μπορεί να συνυπάρξουν στο πολιτικό προσκήνιο προβλήματα με έτοιμους τρόπους αντιμετώπισης τους η οποία να μην υιοθετηθούν ποτέ από μια κυβερνητική πλειοψηφία που είναι σε θέση να τα εφαρμόσει. Μπορεί να έχουμε μια κυβερνητική πλειοψηφία που έχει αναγνωρίσει μια κατάσταση ως πρόβλημα προτεραιότητας, αλλά δεν έχει βρει τον τρόπο επίλυσής του. Όπως, επίσης, πολλές φορές οι κυβερνήσεις έχουν έτοιμες λύσεις (συνταγές), αλλά δεν αναγνωρίζουν την ακριβή φύση των προβλημάτων.⁹⁶ Εναπόκειται στις ικανότητες μιας «καινοτόμας και προοδευτικής ομάδας επιχειρηματιών πολιτικής», εάν το «παράθυρο» αυτό θα γίνει αφηρησία μιας αλλαγής. Οι «επιχειρηματίες πολιτικής» είναι τα άτομα (ή και τα συλλογικά υποκείμενα) που με συστηματικό τρόπο, επιμονή και έμπνευση αφιερώνουν χρόνο και ενέργεια για να εισαγάγουν στις νέες συνθήκες καινοτόμες ιδέες και να τις κάνουν δημοφιλείς πείθοντας ότι προάγουν το συλλογικό, δημόσιο συμφέρον, να τις εξειδικεύσουν και να εμπλακούν στην υλοποίησή τους. Είναι αυτό ακριβώς το είδος που σπανίζει και δεν «παράγεται» στην ελληνική πολιτική ζωή.

96. Η ιδιωτικοποίηση των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας ως πιθανή λύση μπορεί να τίθεται στο τραπέζι, άσχετα με το εάν οι επιχειρήσεις έχουν προβληματική λειτουργία ή όχι.

Ένα στρατηγικό σχέδιο που μπορεί να προωθήσει αποτελεσματικά μια προσπάθεια «δραστικής αλλαγής» πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τις παρακάτω διαπιστώσεις, όπως αυτές προκύπτουν από την αξιολόγηση της διεθνούς εμπειρίας:⁹⁷

- Οι ώριμες, εγκατεστημένες γραφειοκρατίες σπάνια προωθούν δραστικές αλλαγές. Άρα χρειάζεται «κίνηση από έξω», μέσα από την πρωτοβουλία μιας καινοτομικής, προοδευτικής μεταρρυθμιστικής πολιτικής ηγεσίας.
- Η αλλαγή και η μεταρρύθμιση δεν έρχονται ποτέ μέσα από ex ante συναίνεση. Χρειάζεται η κατάλληλη καινοτομική πολιτική ηγεσία που θα την προωθήσει. Η συναίνεση είναι στόχος για την ανατροπή και όχι «μέσο» για να φτάσουμε σε κάποια συμφωνημένη μεταρρύθμιση.
- Το παιχνίδι της πολιτικής αντιπαράθεσης είναι αναπόφευκτο. Πρέπει να ελεγχθεί με σκοπό να κρατηθεί σε «χαμηλά επίπεδα», ώστε να μην επηρεάζει τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια.
- Πρέπει να έχουν προβλεφθεί μηχανισμοί διευθέτησης διαφορών για τον επιμερισμό του κόστους και του οφέλους που προκύπτει στη φάση της υλοποίησης.
- Χρειάζεται επίμονη και προσεκτική πληροφόρηση και προετοιμασία της ευρύτερης και όχι μόνο της άμεσα ενδιαφερόμενης κοινής γνώμης για τις θετικές, αλλά και τις όποιες πιθανές δυσάρεστες επιπτώσεις από την επιδιωκόμενη μεταρρύθμιση.
- Η διαδικασία προώθησης της μεταρρύθμισης πρέπει να είναι ταχύτατη: καλύτερα το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα να αξιολογείται και να διορθώνεται κατά τη

97. Βλ. P. King and N. Roberts (1996), *Transforming Public Policies*, San Francisco: Jossey Bass.

φάση της προώθησης της μεταρρύθμισης παρά να γίνεται προσπάθεια για την κατασκευή της άριστης εναλλακτικής πριν από την εφαρμογή.

- Χρειάζεται προσήλωση στα βασικά σημεία της μεταρρύθμισης: οι οιοσδήποτε «εκπτώσεις» στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα μπορεί να δώσουν σήμα στους αντιδρώντες ότι μια νέα προσπάθεια τους για παραπέρα εκπτώσεις στο πρόγραμμα ενδέχεται να πετύχει.

Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η αναζήτηση της βέλτιστης λύσης απαιτεί περισσότερο χρόνο διαβούλευσης και ενέργεια για τον προσδιορισμό των βέλτιστων σημείων, αλλά και των αναδιανεμητικών τους επιπτώσεων. Έτσι, έχουμε «μάχες» για τον ορισμό των στόχων του κοινού συμφέροντος, αλλά και για την ανάδειξη της κατάλληλης στρατηγικής για την επίτευξή τους. Η επιδίωξη της συναίνεσης –αντί για την εύκολα επιβαλλόμενη θέληση της πλειοψηφίας– οδηγεί στη μέγιστη νομιμοποίηση της απόφασης και διευκολύνει την υλοποίηση της μεταρρύθμισης, παρόλο που η δεύτερη διευκολύνει τη λήψη της. Πρέπει, λοιπόν, ο προσδιορισμός και η επεξεργασία του περιεχομένου και των επιπτώσεων της αναπτυξιακής μεταρρυθμιστικής πρότασης να γίνονται μέσα από συναινετικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων όπου η προσφυγή στη βούληση της πλειοψηφίας θα πρέπει να είναι η τελευταία και όχι η πρώτη επιλογή.

Η επιδίωξη «δραστικών αλλαγών» ως αναζήτηση της βέλτιστης λύσης με συναινετικές διαδικασίες, πετυχαίνει μόνο όταν υπάρχει κοινή ταυτότητα στους εμπλεκόμενους. Η ταυτότητα συγκροτείται από ένα κοινό αξιακό σύστημα αξιολόγησης των συλλογικών επιδιώξεων και από συγκλίνοντες στόχους-ανάγκες στο πεδίο των δημόσιων πολιτικών. Αυτό παρέμπει στην καλλιέργεια μιας ενοποιητικής συναινετικής ανα-

πτυξιακής ιδεολογίας ικανής να κινητοποιήσει τις πολυπληθείς ομάδες δράσης που έχουν να ωφεληθούν από την αναπτυξιακή προοπτική, αλλά αδυνατούν να δράσουν μόνες τους συντονισμένα. Στο σημείο αυτό, όμως, πρέπει να γίνει σαφές ότι η συναίνεση είναι ζητούμενο και όχι προϋπόθεση για να ξεκινήσει η απόπειρα απεμπλοκής. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η εκκίνηση της απόπειρας απεμπλοκής είναι μια διαδικασία ρήξης με τις δυνάμεις της αδράνειας και της συντήρησης και όχι συναίνεσης.

Καταλήγουμε, έτσι, ότι η πολιτική και η ιδεολογική καινοτομική πρωτοπορία είναι ο μοχλός που θα σπάσει την αναπτυξιακή εμπλοκή στον τόπο μας, και όχι μόνο οι θεσμικές ρυθμίσεις που εξαντλούν τον ρόλο τους στην ορθή τήρηση των κανόνων ή απομακρύνουν την πολιτική επιρροή αντικαθιστώντας τη με τον θεσμό της αγοράς. Αναποτελεσματική θα ήταν επίσης η «διόρθωση», μέσω τιμωρίας και κυρώσεων, των ιδιαιτεροτήτων της «ελληνικής συμπεριφοράς» ή η εγκατάσταση μόνο αξιόπιστων μηχανισμών διαιτησίας μεταξύ των υποκειμένων. Ζητούμενο είναι η «παραγωγή» εκ μέρους των προοδευτικών κομμάτων, κατάλληλων καινοτομικών λειτουργιών και πολιτικών προτάσεων ώστε να προωθηθούν, με νέα εργαλεία πολιτικής, νέοι μεταρρυθμιστικοί στόχοι και πολιτικές με σκοπό την ανατροπή του status quo στη χώρα μας. Μια τέτοια διαδικασία θα ανυψώσει τα κοινωνικά ζητήματα μετατρέποντάς τα σε καινοτομικά πολιτικά αιτήματα και αποφάσεις, επιδιώκοντας, πάντοτε, την ευρύτερη συναίνεση για την οικοδόμηση της ακέραιης κοινωνίας της συνοχής και της ανάπτυξης.